

Stručni rad
UDK 930.85(497.16)

Aleksandar RADOMAN (Podgorica)

Fakultet za crnogorski jezik i književnost – Cetinje

aleksandar.radoman@fcjk.me

IZUZETNA INTERDISCIPLINARNA MONOGRAFIJA SLOBODANA ČUKIĆA

(Slobodan Čukić, *Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori: rezultati terenskog istraživanja*, Nova Pobjeda, Podgorica, 2024)

Monografija Slobodana Čukića pod naslovom *Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori: rezultati terenskog istraživanja* predstavlja izuzetan istraživački poduhvat zahvaljujući kojem je osvijetljen jedan sasvim nepoznat segment crnogorske kulture iz domena pogrebne običajnosti.

Rukopis je podijeljen na deset poglavlja koja čine zaokružene problemske cjeline, nakon kojih slijedi iscrpan spisak korišćenje literature.

U prvome poglavlju pod naslovom „Zmija u narodnoj tradiciji“ Čukić se detaljno osvrnuo na prisustvo zmije u crnogorskoj tradicijskoj kulturi, osobito skrećući pažnju na funkciju zmije „čuvarkuće“, zahvatajući nerijetko i širi južnoslovenski kontekst, a po potrebi dajući paralele i iz drugih tradicija. Najveći dio primjera Čukić analizira na osnovu dostupne u prvome redu etnološke i etnografske građe, no osim uspješnih kontekstualizacija, dopuna i analize ovoga dragocjenog fenomena tradicijske kulture, posebna je vrijednost Čukićeve studije što donosi i nove primjere zabilježene tokom terenskih istraživanja, koji nekad potvrđuju ili odbacuju, ali često i dopunjuju podatke poznate iz etnološke literature.

U drugome i trećem poglavlju, „Zmijari i 'zmijski poslovi“ i „Osobnost zmijarskih postupaka“ predmet autorova interesovanja su fenomeni zmijara, povezani s magijskim prizivanjem zmija, kao i fenomen zavarčavanja, odnosno magijsko-iscjeliteljske prakse vezane za zmijski ujed. Osim toga, autor raspravlja i o tragovima pisanih prokletstava (zakletvi) protiv ujeda zmija na tlu Crne Gore, ali i šire od toga – o narodnoj medicini i medicima koji su do pojave prvih školovanih ljekara u drugoj polovini XIX vijeka bili jedini „institut“ medicinskoga djelovanja.

Četvrto poglavlje rukopisa, „Pogled u prošlost – o kultu zmije i Ilirima“, prati najstarije slojeve tragova kulta zmije, koji su na Zapadnome Bal-

kanu dokumentovani još od neolita, ali i uz dokumentovanu „prazninu“ od više od dva milenijuma, sve do pojave Ilira u povijesnim izvorima. Autor detaljno predstavlja kako nematerijalna, tako i materijalna svjedočanstva o tome kultu. U ilirskoj tradiciji – kako je to još zabilježio ponajbolji poznavalac ove problematike Aleksandar Stipčević – zmija kao „životinja-totem ilirskog roda ima središnju ulogu u mitološkom i religijskom sistemu južnih Ilira“. No elaboraciji same teme prethodni opsežni uvod o Ilirima u kojem na temelju bogate izvorne građe i literature autor predočava kako dileme o etničkom jedinstvu ili raznolikosti te populacije, tako i o ključnim problemima vezanim za rekonstrukciju ilirske povijesti, potcrtavajući u nauci često zanemarivani značaj područja Crne Gore u ilirskoj historiji.

Peto poglavlje rukopisa, naslovljeno „Rijedak i zanimljiv običaj“, uvodi nas zapravo u centralnu problematiku istraživanja – nudeći širi osvrt na fenomen apotropejske zmijske simbolike u sepulkralnoj (pogrebnoj) običajnosti. I u uvome poglavlju autor kreće od polazišta Aleksandra Stipčevića koji je ukazao na to da su Iliri vjerovali da zmija čuva pokojnikovu „vječnu kuću“, odnosno njegov grob – isto kao što mu je za života čuvala kuću – te na postojanje prikaza zmije na kamenim i drvenim nadgrobnim spomenicima „u južnoj Crnoj Gori“, odnosno „skadarskome basenu“, koji su, po njegovu mišljenju, nespojivi s hrišćanskom simbolikom i predstavljaju ostatke iz praistarskih, ilirskih vremena. Upravo ove Stipčevićeve naznake naćeraće Ćukića najprije na pažljivo prikupljanje rijetkih pisanih podataka o tome fenomenu – usredredivši se na vrijedne radove Šefika Bešlagića i Aleksandra Stipčevića – a potom i na terensku potragu za materijalnim tragovima prikaza zmija na crnogorskim nadgrobnim spomenicima.

U sljedećem poglavlju „Previd i iskrivljena slika“ autor kritički preispituje Stipčevićev podatak da su prikazi zmija na nadgrobnim ploćama u Crnoj Gori zabilježeni samo na katolićkim grobljima, ukazujući na to da tom autoru nije ni izbliza prezentovana činjenična situacija na tlu Crne Gore, koja bi istraživanja usmjerila na širi areal i prisutvo toga fenomena i na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori. Taj Stipčevićev podatak docnije je bez provjere preuziman u nauci. Kako bi ukazao na uzroke neistraženosti i nezainteresovanosti nauke za ovaj fenomen, Ćukić poseže za osvjetljavanjem ideološko-politićke svakodnevice SFRJ u kojoj su panslavistićka, „karpatska“ teorija i uticaj Cvićićeve antropogeografske etnocentrićke škole doprinijeli da se pitanje proućavanja ilirske tradicije prepušti drugima, u prvome redu albanskim naućnicima. Ćukić u prvome redu apostrofira znaćaj proućavanja etnologa Špira Kulišića koja su po tom pitanju predstavljala jedan od rijetkih izuzetaka, otvarajući vidike za potpunija saznanja o udjelu balkanskih starošedilaca u etnogenezi naroda proisteklih iz tzv. dinarskoga tipa, što se, naravno, reflektovalo i na

njihovu tradicijsku kulturu koja se u mnogim crtama podudara s tradicijom preslovesnoga stanovništva tih krajeva.

U sedmome poglavlju pod nazivom „Kako je teklo istraživanje“ Čukić izlaže detalje početaka potrage koja je krenula od pisanih, redovno uopštenih, usputnih spomena kod većega broja autora, poput Mirka Barjaktarevića, Jovana Vukmanovića i Adnana Čirgića, da bi se nastavila konkretnijom potragom koja je zahtijevala iskorak iz zone potrage po literaturi ka izlasku na teren i hvatanju kopči s onim što je u literaturi nagoviješteno s namjerom da se utvrdi stanje na terenu, načini foto-dokumentacija i opišu zmijski prikazi, što je rezultiralo opsežnom potragom po seoskim, prigradskim i gradskim grobljima na tlu Crne Gore tokom 2021, 2022. i 2023. godine. Čukićev terenski istraživački poduhvat trajao je tri godine i obuhvatio oko 450 groblja, uključujući i petnaestak rimokatoličkih u Kućima, Zatrijepču, Malesiji i Krajini. Rezultati terenskoga istraživanja pokazali su da zmijski likovi sa zaštitnom (apotropejskom) simbolikom postoje na više grobljanskih lokaliteta, uglavnom na starijim kamenim grobnicama pravljenim u doba vladavine knjaza Nikole Petrović-Njegoša. Antropopejske klesane zmijske najčešće su locirane na klesanim kamenim krstovima, ali ih ima i na samim sanducima i kovčezima. Prilježnim terenskim istraživanjima Čukić je registrovao ukupno 77 primjera klesanih zmijskih likova na 36 lokaliteta – odnosno na 34 seoska i 2 gradska groblja širom Crne Gore. Posebno je zanimljiv u ovome dijelu knjige opis mape puta terenskih istraživanja, za koju se ispostavlja da je započeta slučajnim nalazima dva kamena krsta s apotropejskim zmijama na pravoslavnom groblju kod crkve Sv. Stefana u Rašovićima u Fundini još 2009. godine, a nastavljena nalazima u crmničkome selu Tomići, koji su autora uvjerili u nedostatnost Stipčevićevih uvida i istraživanje usmjerili i na pravoslavna groblja, da bi kasnija istraživanja pokazala neosnovanost ograničavanja toga fenomena na „skadarski basen“ i potrebu za potragom i u drugim krajevima Crne Gore. Posebnu zanimljivost Čukićeva terenskoga istraživanja čini otkriće originalne majstorske ruke zaslužne za veći broj primjera prikaza apotropejske zmijske u Donjoj Morači i Rovcima, a zahvaljujući sistematičnim i upornim potragama te još uvijek živoj uspomeni lokalnoga stanovništva, Čukić je uspio i identifikovati majstora kao klesara Vidaka Veljova Radulovića iz donjomoračkoga sela Jasenove.

Nakon što je u sedmom poglavlju izložio detalje terenskoga istraživanja i sumirao njegove rezultate, Čukić se u osmom poglavlju pod naslovom „Dileme i nova otkrića“ pozabavio pitanjem kamenih sanduka što su se u Crnoj Gori pojavili u deceniji pred Velji rat, prateći njihovu pojavu kroz etnološku i istorijsku literaturu, ali ukazujući i na tradicionalne načine sahranjivanja koji su prethodili pojavi kamenih sanduka. Čukić zapravo nodi izvjesnu tipologiju

i hronologiju nadgrobnih spomenika u Crnoj Gori do Drugoga svjetskoga rata, temeljenu na sistematskim terenskim istraživanjima. Tragajući za motivacijom pojave antropopejskih zmija na kamenim spomenicima autor pronicljivo ukazuje na podatak Mirka Barjaktarevića zabilježen u Vasojevićima da je crtanje zmija na sanducima veoma stari običaj, po svoj prilici, mnogo stariji od doba Knjaževine Crne Gore, u kojem su se i pojavile klesane apotropejske zmije na pravoslavnim grobnicama, pa iznosi pretpostavku da su uzori za klesanje zmija na krstovima mogli nalaziti na drvenim sanducima. Apotropejsku tradicija Čukić dokumentuje i na primjeru zmijskih simbola na dovratnicima crmničkih kuća o čemu izlaže zanimljivu priču u čijem je središtu svjedočenje uglednoga crnogorskoga arhitekta Miodraga Bajkovića potkrijepljeno foto dokumentacijom.

Problem motivacije i uzora naznačen u prethodnom poglavlju Čukić detaljnije razrađuje u devetome poglavlju, no pažnju usmjerava na fenomen stećaka, budući da je dio figuralno-dekorativnog repertoara na stećcima nesumnjivo u vezi s figuralno-dekorativnim motivima na kamenim sanducima iz kasnijeg doba. Pored brojnih figuralnih i kompozicionih podudarnosti, ta bi se veza – kako Čukić pokazuje na osnovu saznanja sticanih na terenu, neposrednim uvidom u materijalna svjedočanstva – mogla uspostaviti i preko zmijolikih motiva na stećcima i zmijskih likova na kamenim sanducima. Poređenja zmijoliko-spiralnih motiva sa stećaka iz nekropola iz Vrulje, Mataruga i Bara Žugića s dekoracijama na kamenim sanducima klesara Vidaka Veljova Radulovića Čukiću je otvorilo novu perspektivu razumijevanja pitanja uzora, pa tome klesaru Čukić posvećuje posebnu pažnju, ukazujući na njegovo klesarsko majstorstvo.

Posljednje poglavlje studije Čukić je posvetio fenomenu drvenih krstova, motivisan podacima Šefika Bešlagića i Aleksandra Stipčevića o zmijskim prikazima na drvenim krstovima na katoličkim grobljima u Tuzima i okolini. Čukićeva istraživanja pokazala su da na seoskim grobljima u Crnoj Gori danas može zateći tek 20-ak drvenih krstova, nastalih prije 6–7 i više decenija. O tim rijetkim sačuvanim primjercima drvenih krstova u ovoj su studiji dati podrobni opisi i informacije.

Slobodan Čukić se nizom svojih knjiga publikovanih u prethodnih nekoliko godina pozicionirao kao osobena istraživačka figura u savremenoj crnogorskoj nauci i kulturi. Interdisciplinarni pristup materiji, besprijeekorna upućenost u izvore i literaturu te pasionirana istraživačka strast koja ga usmjerava na iscrpna i sistematična terenska istraživanja tema o kojima u nauci nije bilo dovoljno riječi ili su sasvim zanemarene, Čukića stavljaju u krug savremenih istraživača čiji su naučni rezultati od izuzetnoga značaja za više disciplina humanističkih i društvenih nauka u Crnoj Gori. To potvrđuje i najnovija

knjiga *Zmije na pravoslavnim grobljima u Crnoj Gori: rezultati terenskog istraživanja* u kojoj je predložen jedan nepoznati segment crnogorske kulture. Do Čukićeve monografije o fenomenu prikaza apotropejskih zmija na nadgrobni spomenicima u Crnoj Gori u nauci je bilo riječi tek uzgredno s pogrešnim upućivanjem na zaključak da je riječ o pojavi koja je karakteristika užega areala „skadarskoga basena“ i albanskih katoličkih grobalja. Obimna i sistematska terenska istraživanja koja je preduzeo Slobodan Čukić rezultirala su dragocjenim saznanjima koja su na ovaj problem bacila posve novo svjetlo. Otkriveno je, naime, da se taj fenomen javlja na širem crnogorskom prostoru i to na relativno brojnim kamenim spomenicima nastalim u periodu od oko 1878. godine do 1941. godine. No, Čukićeva knjiga nije dragocjena samo zbog prezentacije nalaza vrijednih terenskih istraživanja. Manirom rijetkoga erudite Čukić je u ovoj knjizi ponudio i širi kontekst istraživane pojave, upućujući na poziciju zmije u tradicijskoj kulturi Crnogoraca, ulogu zmijara i magijsko-iscjeliteljskih praksi, starinu kulta zmije na Zapadnome Balkanu i brojne druge fenomene koji uokviruju centralni istraživački problem – prikaz apotropejskih zmija na nadgrobni spomenicima u Crnoj Gori.